

er

er

er

er

er

er

VOLKER ULLRICH

Przełożył
Michał Antkowiak

Prószyński i S-ka

BER THE

NARODZINY ZŁA
1889–1939

Tytuł oryginału
ADOLF HITLER BIOGRAPHIE
BAND 1: DIE JAHRE DES AUFSTIEGS 1889–1939

Copyright © S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main 2013
Originally published as: „Adolf Hitler. Die Jahre des Aufstiegs 1889–1939” (vol. 1)
All rights reserved

Projekt okładki
Prószyński Media

Zdjęcie na okładce
© Heinrich Hoffmann/BPK/BE&W

Redaktor prowadzący
Adrian Markowski

Redakcja
Jarosław Skowroński

Korekta
Małgorzata Denys

Łamanie
Ewa Wójcik

ISBN 978-83-7961-190-4

Warszawa 2015

Wydawca
Prószyński Media Sp. z o.o.
02-697 Warszawa, ul. Rzymowskiego 28
www.proszynski.pl

Druk i oprawa
Drukarnia POZKAL Spółka z o.o.
88-100 Inowrocław, ul. Cegielna 10-12

Spis treści

Wstęp	7
1 Młody Hitler	25
2 Lata wiedeńskie	49
3 Kluczowe doświadczenie: wojna	73
4 Skok w politykę	103
5 Król Monachium	126
6 Pucz i proces	176
7 Za kratami Landsbergu – <i>Mein Kampf</i>	216
8 „Führer” wyczekujący	245
9 Meteor w niemieckiej polityce	291
10 Hitler a kobiety	346
11 Poker o władzę	377
12 Pamiętny styczeń 1933	448
13 Hitler jako człowiek	487
14 Ustanowienie dyktatury	534
15 Rewizja Wersalu	614
16 Kult wodza i narodowa wspólnota	658
17 Władczy styl, monumentalna architektura	726
18 Krąg „Berghofu”	780
19 Walka z Kościołami	819
20 Radykalizacja „polityki wobec Żydów”	844
21 Ku wojnie	876
Źródła, bibliografia	969
Podziękowania	1007
Indeks osób	1009

WSTĘP

Ten łobuz to katastrofa; co nie stanowi powodu, by nie wzbudzał zainteresowania jako los i charakter”. Dlatego „nikogo nie można zwolnić z obowiązku zajmowania się tą mroczną postacią”, napisał Thomas Mann w swoim eseju *Bruder Hitler (Brat Hitler)*¹, opublikowanym w roku 1939. Wprawdzie można by oczekiwać, że zainteresowanie tą postacią – fatalną dla niemieckiej historii – będzie stopniowo słabnąć, w miarę jak Trzecia Rzesza odchodzi w coraz dalszą przeszłość. Lecz dzieje się wręcz odwrotnie: zagadnienie hitleryzmu wciąż powraca cykliczną falą w polityce historycznej Republiki Federalnej Niemiec. Od przełomu tysiącleci obsesyjne zajmowanie się Hitlerem raczej przybrało na sile. „Nigdy dotąd nie było tyle Hitlera” – takimi słowami jenański historyk Norbert Frei rozpoczyna swoją książkę zatytułowaną *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* („1945 i my. Trzecia Rzesza w świadomości Niemców”), która ukazała się w roku 2005, czyli sześćdziesiąt lat po upadku dyktatury nazistowskiej i drugiej wojny światowej². Istotnie, media poświęciły rzeczonyj tematyce bezprzykładną uwagę. Postać „Führera” spotykało się wszędzie: w telewizji, w kinie, na okładkach ilustrowanych magazynów i w książkach historycznych. I wcale nie zanosi się na to, żeby w roku 2015, kiedy upłynie siedemdziesiąt lat od zakończenia wojny, sytuacja miała wyglądać inaczej.

Światowy przemysł rozrywkowy wchłonął ten motyw już dawno temu: Hitler stał się swoistą, krzykliwie rozreklamowaną „horrorową ikoną popkultury”, służącą do wywoływania wspaniałego efektu grozy. *Führer*, ów „wódz” narodowych socjalistów, który przez dwanaście lat w ogromnym stopniu decydował o losach Niemiec i całego świata, jest wciąż „najtwardszym ze wszystkich narkotyków wzmagających uwagę”³. Zdolnością wywoływania ekscytacji nie dorównuje

¹ Thomas Mann, *An die gesittete Welt. Politische Schriften und Reden im Exil*, Frankfurt am Main 1986, str. 253 i nast. [tłum. pol. za: Thomas Mann: *Brat Hitler*, w: *Moje czasy*, wybór i wstęp Hubert Orłowski, tłum. z niem. Wojciech Kunicki, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002, str. 381 i 382].

² Norbert Frei, *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen*, München 2005, str. 7.

³ Jens Jessen: *Gute Zeiten für Hitler*, w: „Die Zeit”, nr 42 z 11.10.2012; tenże: *Was macht Hitler so unwiderstehlich?*, w: „Die Zeit”, nr 40 z 23.9.2004.

mu żadna inna postać historyczna, ze Stalinem włącznie. Co oczywiście jest związane z monstrualną skalą zbrodni, które popełniono za jego rządów – nie „w imieniu Niemiec”, tylko przez Niemców.

Równoległe z poczynaniami na rynku rozrywki – i w dużym stopniu niezależnie od nich – międzynarodowe środowisko historyków kontynuowało naukowe badania nad Hitlerem i narodowym socjalizmem. Chyba żadne zjawisko historyczne nie zostało tak gruntownie zgłębite, w całej mnogości swoich aspektów i tematycznych rozgałęzień; poświęcona mu literatura wypełnia już całe biblioteki. A jednak historycy, również zawodowi, darzą tę „mroczną postać” niesłabnącym zainteresowaniem. Zagadkowość fenomenu, jakim był Hitler, pytanie o to, jak i dlaczego udało mu się dojść do władzy i sprawować ją przez ponad dziesięć lat – ze znanymi, katastrofalnymi skutkami – domaga się coraz to nowych wyjaśnień. Podjęto już wiele prób zbliżenia się do tego „fenomenu” na drodze biograficznej, ale jedynie nieliczne z nich, właściwie tylko cztery, można określić jako naprawdę znaczące i wciąż inspirujące. Są to: pierwsza, dwutomowa biografia Hitlera napisana przez Konrada Heidena w połowie lat trzydziestych na emigracji w Szwajcarii; klasyczne *Studium tyranii* Alana Bullocka z początku lat pięćdziesiątych; obszerny portret Hitlera i jego epoki pochodzący spod pióra Joachima Festa, opublikowany po raz pierwszy w roku 1973; wreszcie najobszerniejsze jak dotąd, wysoko cenione dwutomowe dzieło Iana Kershawa (1998 i 2000)⁴.

Biografia autorstwa Konrada Heidena próbuje „dostrzec znaczenie fenomenu Hitlera w czasie, gdy jest on jeszcze u szczytu swojej aktywności”⁵. Jako korespondent liberalnej „Frankfurter Zeitung” w Monachium w latach 1923–1930 autor miał możliwość obserwować z bliska, jak Hitler staje się wybitną osobistością na skalę narodową. Swoją książkę oparł nie tylko na własnych obserwacjach, lecz także na doniesieniach informatorów z otoczenia monachijskiego agitatora. Heiden ustrzegł się pokusy tworzenia wokół niego aury tajemniczości czy też przedstawienia go w świetle humorystycznym: „«Bohater» niniejszej książki to ani nadczłowiek, ani marionetka – podkreślał w przedmowie z roku 1935 – lecz

⁴ Konrad Heiden, *Adolf Hitler. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biographie*, Zürich 1936; tenże: *Adolf Hitler. Ein Mann gegen Europa. Eine Biographie*, Zürich 1937; Alan Bullock, *Hitler. A Study in Tyranny* (wyd. 1 ang. 1952, niem. 1953); 2 tomy, Frankfurt am Main 1964 (wyd. pol. Warszawa 1969); Joachim Fest, *Hitler*, Frankfurt am Main–Berlin–Wien 1973 (wyd. pol. Warszawa 1996); Ian Kershaw: *Hitler*, tom 1: 1889–1936, tom 2: 1936–1945, Stuttgart 1998/2000 (wyd. pol.: 1889–1936: *hybris*, Poznań 2001; 1936–1945: *nemesis*, Poznań 2002). Wciąż inspirujący jest także esej Sebastiana Haffnera, *Anmerkungen zu Hitler*, München 1978.

⁵ Heiden, *Adolf Hitler. Ein Mann gegen Europa*, str. 267.

owszem, ktoś niezwykle frapujący i pod względem liczebnościowym największy w dziejach podburzacz mas”⁶. Co prawda historycy skorygowali później wiele biograficznych szczegółów podanych w tym dziele, niemniej wciąż zasługują na uwagę zawarte w nim rozliczne trafne osądy i mądre analizy, na przykład jeśli chodzi o działalność Hitlera jako mówcy czy też o zastanawiającą „dwoistość” jego egzystencji⁷.

Środowiska emigracyjne przyjęły tę wczesną biografię z wielkim uznaniem. „Wciąż [mówi się] o fenomenalnej biografii Hitlera napisanej przez Konrada Heidena – zanotowała pod koniec października 1935 Thea Sternheim, druga żona dramaturga Carla Sternheima, rozwiedziona z nim. – Niemcy w świetle reflektorów. Dziękuję się Bogu za to piękne sumienie. Czyż ta książka nie jest pierwszym solidnym wyłomem w niegodziwościach, jakie dzieją się w Niemczech i wołają o pomstę do nieba?”⁸ Pochwałę wyraził także hrabia Harry Kessler, mecenas sztuki i dyplomata, również przebywający na emigracji we Francji: „Książka to mądra i treściwa. «Człowiek, któremu się nie udało, łączy się z narodem, który poniósł klęskę». Celnie ujęte”⁹. Autorem zaczęły się interesować Gestapo i SD, jednak po wkroczeniu Wehrmachtu do Francji w roku 1940 Heiden zdołał uciec przez Lizbonę do Stanów Zjednoczonych¹⁰.

Błyskotliwy debiut Alana Bullocka z roku 1952 stał się punktem wyjścia do wszelkich naukowych analiz związanych z „fenomenem Hitlera”. Brytyjski historyk sięgnął do skonfiskowanych niemieckich dokumentów, które posłużyły jako materiał dowodowy na procesach norymberskich i wkrótce potem zostały opublikowane¹¹. Bullock przedstawił niemieckiego dyktatora jako „oportunistę pozbawionego wszelkich zasad”, kierującego się jedynie „wolą władzy”, i to

⁶ Heiden, *Adolf Hitler. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit*, str. 6.

⁷ Por. Rainer Zitelmann, *Hitlers Erfolge – Erklärungsversuche in der Hitler-Forschung*, w: „Neue Politische Literatur”, rocznik 27 (1982), str. 47–69 (tutaj str. 47 i nast.); John Lukacs, *Hitler. Geschichte und Geschichtsschreibung*, München 1997, str. 20 i nast.; Ulrich Nill, „Reden wie Lustmorde”. *Hitler-Biographien über Hitler als Redner*, w: Josef Kopperschmidt (red.), *Hitler als Redner*, München 2003, str. 29–37 (tutaj str. 35–37).

⁸ Thea Sternheim, *Tagebücher 1903–1971*, red. i wybór Thomas Ehrsam i Regula Wyss, tom 2: 1925–1936, Göttingen 2002, str. 664 (z 31.10.1935). Thea Sternheim napisała do Konrada Heidena, że jako pierwszemu udało mu się „powiedzieć o tych sprawach rzecz zasadniczą”: „Cóż to za radość widzieć błysk tak naostrzonego floretu”. Tamże, str. 665 i nast. (z 4.11.1935).

⁹ Harry Graf Kessler, *Das Tagebuch*, tom 9: 1926–1937, red. Sabine Gruber i Ulrich Ott, współpr. Christoph Hilse i Nadin Weiss, Stuttgart 2010, str. 663 (z 14.4.1936).

¹⁰ Por. Ernst Schulte-Strathaus, referent do spraw kultury w sztabie zastępcy Führera, do Gerharda Klopfera (tamże), 5.10.1936, z prośbą, aby „zasięgnąć bliższych informacji o pisarzu Konradzie Heidenie w Gestapo i SD”; BA Berlin-Lichterfelde, NS 26/45.

¹¹ Por. Lukacs, *Hitler*, str. 22 i nast.; Gerhard Schreiber: *Hitler. Interpretationen 1923–1983. Ergebnisse, Methoden und Probleme der Forschung*, Darmstadt 1984, str. 312–314.

„w najprymitywniejszej i najczystszej formie”¹². W posłowniu Bullock powołuje się na świadectwo byłego przewodniczącego gdańskiego senatu Hermanna Rauschninga, którego książka *Revolution des Nihilismus* („Rewolucja nihilizmu”), wydana na emigracji w roku 1938, przez jakiś czas mocno wpływała na ocenę Hitlera. Rauschning sformułował tam między innymi twierdzenie, że narodowy socjalizm to „synonim ruchu w ogóle, dynamika rozumiana w sposób absolutny, rewolucja o zmieniającym się mianowniku, w każdej chwili gotowa zastąpić go innym”; natomiast nie jest to, twierdzi Rausching, „światopogląd ani doktryna”¹³.

Teza o Hitlerze jako oportunistycznym polityku władzy została zrewidowana przez badania kolejnych dekad. Zaslugą przede wszystkim stuttgartckiego historyka Eberharda Jäckela było przekonujące wykazanie, że Hitler przy całym swoim ideologicznym szaleństwie z pewnością miał spójny „światopogląd”, który w istotnej mierze kierował jego poczynaniami. Jäckel wskazał dwa najważniejsze elementy tego światopoglądu: „likwidację Żydów” oraz zdobywanie „przestrzeni życiowej na Wschodzie” – aksjomaty, których Hitler według Jäckela trzymał się od lat dwudziestych z żelazną konsekwencją¹⁴. Na tym fundamentalnym ustaleniu oparli się zarówno Fest, jak i Kershaw, a znajduje ono potwierdzenie także w niniejszej pracy.

Biografia Hitlera, napisana przez Joachima Festa, a wydana ponad dwadzieścia lat po Bullockowskiej, wywarła na czytelnikach wrażenie nie tylko swoimi walorami literackimi – „Od czasów Thomasa Manna nikt nie pisał o Hitlerze równie dobrą niemieczyzną”, chwalił Eberhard Jäckel¹⁵ – ale też „zdolnością autora do interpretacji zwięzłej, a zarazem rozległej”, jak zauważył z kolei Karl-Dietrich Bracher, który swoimi pionierskimi pracami *Die Auflösung der*

¹² Bullock, *Hitler*, tom 2, str. 848; tom 1, str. 391. Jednakże w późniejszych pracach, zwłaszcza w podwójnej biografii *Hitler und Stalin. Parallele Leben*, München 1991, Bullock zrewidował swoje wcześniejsze stanowisko.

¹³ Hermann Rauschning, *Die Revolution des Nihilismus*, Zürich 1938, str. 56. Podobną ocenę Rauschning zamieścił w swoich *Gespräche mit Hitler*, Zürich 1940. Jeszcze Bullock i Fest cytowali tę książkę jako ważne źródło, natomiast Kershaw – już nie, a to ze względu na sporną autentyczność tekstu. Por. Kershaw, *Hitler*, tom I str. 10. Również w tej pracy nie wykorzystano powyższego źródła. Co do autentyczności *Gespräche mit Hitler* por. Jürgen Hensel, Pia Nordblom (red.): *Hermann Rauschning. Materialien und Beiträge zu einer politischen Biographie*, Osnabrück 2003, str. 151 i nast.

¹⁴ Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft* (1. wyd. 1969), nowe wydanie rozszerzone i zmienione, Stuttgart 1981. Impuls do opracowania Jäckela dała wypowiedź angielskiego historyka Hugh’a R. Trevora-Ropera, iż światopogląd Hitlera ukształtował się najpóźniej do roku 1923, a później „absolutnie klarownie i konsekwentnie” przejawiał się w jego działaniach. Cytat tamże, str. 19.

¹⁵ Eberhard Jäckel, *Rückblick auf die sogenannte Hitler-Welle*, w: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, rocznik 28 (1977), str. 695–710 (tutaj str. 706).

Weimarer Republik („Likwidacja republiki weimarskiej”), *Die nationalsozialistische Machtergreifung* („Zagarnięcie władzy przez narodowych socjalistów”) oraz *Die deutsche Diktatur* („Niemiecka dyktatura”) w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych sam przygotował grunt pod intensywną krytyczną analizę korzeni, struktury i skutków panowania narodowych socjalistów¹⁶. Zawodowi historycy niemieccy z niejakim zażenowaniem pytali, dlaczego twórcą książki jest dziennikarz Fest, ktoś spoza ich szeregów¹⁷.

Fest nie tylko nakreślił niezrównany psychogram osobowości Hitlera, lecz także wpisał go w kontekst epoki. Jako najważniejszy czynnik, który umożliwił karierę Hitlera, przedstawił zbieg indywidualnych i ogólnych warunków, „trudną do rozszyfrowania łączność, którą ów człowiek nawiązał z tamtą epoką, a epoka z nim”¹⁸. Aby uzasadnić to powiązanie, Fest w chronologicznym ciągu wydarzeń umieścił „rozważania uzupełniające”, w których biografię jednostki zestawiał z procesami ponadindywidualnymi. I doszedł do paradoksalnego wniosku, że Hitler, gardząc rewolucją, stał się „niemieckim zjawiskiem rewolucyjnym”, w którym przedziwnie zmieszały się cechy nowoczesne i odwołania do przeszłości¹⁹.

Interpretacja Festa, czerpiąca nie z nowych źródeł archiwalnych, ale z wcześniej już opublikowanej literatury, spotkała się z niejednym zarzutem. Słusznie na przykład zauważono, że zbyt skąpo naświetlił on rolę konserwatywnych elit, które otwały przed Hitlerem drzwi do władzy²⁰. Nie sposób też przeoczyć, iż z wielu miejsc tej książki jaskrawo przebija inteligencka pycha autora wobec mizernie wykształconego karierowicza, choćby tam, gdzie krytykuje on styl Hitlerowskiej *Mein Kampf*²¹. Istotniejsza wydaje się jednak okoliczność, że

¹⁶ Karl-Dietrich Bracher, *Hitler – die deutsche Revolution. Zu Joachim Fests Interpretation eines Phänomens*, w: „Die Zeit” nr 42 z 12.10.1973. Karl-Dietrich Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik* (1. wyd. 1955), wyd. 3. poprawione i uzupełnione, Villingen 1960; tenże, Wolfgang Sauer/Gerhard Schulz, *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34* (1. wyd. 1960), nowe wyd. Frankfurt/Main–Wien 1974; tenże, *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen* (1. wyd. 1969), wyd. 7., Köln 1993.

¹⁷ Theodor Schieder, *Hitler vor dem Gericht der Weltgeschichte*, w: „Frankfurter Allgemeine Zeitung” z 27.10.1973.

¹⁸ Fest, *Hitler*, str. 22. Por. również tamże, str. 216: „Nie sposób sobie wyobrazić, jak Hitler uzyskałby tak magiczną władzę nad umysłami, gdyby nie owa zgodność między sytuacją jednostkową a patologią społeczną”.

¹⁹ Tamże, str. 1035.

²⁰ Por. Hermann Graml, *Probleme einer Hitler-Biographie. Kritische Bemerkungen zu Joachim C. Fest*, w: „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, rocznik 22 (1974), str. 76–92 (tutaj str. 83, 88); Hannes Heer, „*Hitler war's*”. *Die Befreiung der Deutschen von ihrer Vergangenheit*, Berlin 2005, str. 33 i nast.

²¹ Por. Fest: *Hitler*, str. 291 i nast.

na spojrzenie Festa silnie wpłynął jego najważniejszy informator: ulubiony architekt Hitlera i późniejszy minister zbrojeń Albert Speer, któremu obdarzony zręcznym piórem dziennikarz pomógł w zredagowaniu jego *Wspomnień*, wydanych w roku 1969, a który w zamian dostarczył Festowi informacji do biografii Hitlera. Tym sposobem do książki Festa trafiło wiele „legend” Speera, jak na przykład jego samodzielnie wykreowany autoportret apolitycznego fachowca, który dał się usidlić dyktatorowi²².

²² Por. Volker Ullrich, *Speers Erfindung*, w: „Die Zeit” nr 19 z 4.5.2005; tenże: *Die Speer-Legende*, w: „Die Zeit” nr 39 z 23.9.1999. Jak ściśle współpracowali ze sobą Speer, Fest i wydawca Wolf Jobst Siedler, uzmysławia korespondencja zachowana w Archiwum Federalnym w Koblencji, nr 1340/17, 1340/53, 1340/54. Autor przedstawi jeszcze na ten temat osobne opracowanie.

²³ Klaus Hildebrand: *Hitler: Rassen- und Weltpolitik. Ergebnisse und Desiderata der Forschung*, w: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, tom 19/1 (1976), str. 207–224 (tutaj str. 213).

²⁴ Patrz poniżej str. 20.

²⁵ Kershaw, *Hitler*, tom I str. 8, 23, 27 [tłum. pol. za: Ian Kershaw: *Mit Hitlera*, tłum. z niem. Jacek Lang, Wydawnictwo Replika, Zakrzewo 2009, str. XXIX i XXXII].

²⁶ Takiego określenia użył Norbert Frei w swojej recenzji *Dem Führer entgegenarbeiten*, w: „Neue Zürcher Zeitung” nr 231 z 6 10.1998.